

18. હવે અમે ક્યાં જઈએ?

અનુજભાઈ

અનુજભાઈ દરવાજા પાસે તેમની દીકરી જિયા સાથે બેઠા હતા. તેઓ કૌશલની રાહ જોતા હતા. રાત થવા આવી હતી, પરંતુ કૌશલ ઘરે આવ્યો ન હતો. બે વર્ષ પહેલાં અનુજનું કુટુંબ સિન્દૂરી ગામથી મુંબઈ આવ્યું હતું. અહીં તેઓ ફક્ત એક દૂરના સંબંધીના કુટુંબને જ જાણતા હતા. તેમની મદદથી અનુજભાઈએ માછલી પકડવાની ફાટેલી જાળી સરખી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ તેમને જે પૈસા મળતા તે પૂરતા ન હતા. તેઓને દવાના, ખાવાના, શાળાની ફીનાં પૈસા અને ઘરનું ભાડું ચૂકવવાનાં હતાં. અહીં તેઓએ પાણી પણ ખરીદવું પડતું હતું.

હવે અમે ક્યાં જઈએ ?

165

રાત્રિ થઈ ગઈ, પરંતુ કૌશલ ઘરે આવ્યો ન હતો. જિયા બારીમાંથી પડોશીના ઘરના ટીવી પર નૃત્ય જોતી હતી. પરંતુ અનુજને ટીવી જોવાનું મન ન હતું. તે વિચારોમાં ખોવાયેલો હતો. અહીં દરેક વસ્તુ કેટલી અલગ છે ?

દિવસ તો કામ કરવામાં જતો રહેતો. પરંતુ સાંજે જૂની યાદો તાજી થતી.

વિચારો અને કહો :

- લોકોની ભીડમાં પણ અનુજને એકલું લાગતું હતું. તમને ક્યારેય આવું લાગ્યું છે ?
- કલ્પના કરો પોતાની જગ્યા છોડીને દૂર બીજે નવી જગ્યાએ રહેવા જવામાં કઈ કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે ?
- અનુજના કુટુંબ જેવા લોકોએ શા માટે મોટાં શહેરોમાં આવવું પડે છે ?

જૂના દિવસો યાદ આવે છે

અનુજનો જન્મ ગાઢ લીલાં જંગલો અને પર્વતો વચ્ચે ખેડી ગામમાં થયો હતો. તેમના લોકો અહીં ઘણાં વર્ષોથી રહેતા હતા.

અનુજના ગામમાં શાંતિ (peace-પીસ) હતી, પણ મૌન (silence-સાઈલન્સ) ન હતું. ત્યાં કેટલા આનંદદાયક અવાજો હતા. જેમકે, વહેતી નદીનો ખળખળ અવાજ, વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ખખડાટ અને પક્ષીઓનો કલરવ. લોકો ખેતી કરતાં. તેઓ નજીકનાં જંગલમાં જતાં, સાથે વાતો કરતાં અને ગીતો ગાતાં તેમજ જંગલી ફળો, મૂળ અને સૂકાં લાકડાં એકઠાં કરતાં. વડીલો જોડે કામ કરતાં-કરતાં બાળકો પણ ઘણી વસ્તુઓ શીખતાં જેમકે - સાથે નૃત્ય કરવું, વાંસળી અને ઢોલ વગાડવા, માટીના અને વાંસના ઘડા બનાવવા, પક્ષીઓને ઓળખવાં અને તેમના અવાજની નકલ કરવી વગેરે. લોકો તેમના ઉપયોગ માટે જંગલમાંથી વસ્તુઓ એકઠી કરતાં. કેટલીક વસ્તુઓ તે નદીની પેલે પાર મોટા નગરમાં વેચી આવતાં. તે પૈસાથી તેઓ મીઠું, તેલ, ચોખા અને ક્યારેક થોડાં કપડાં ખરીદતાં હતાં.

આમ તો તે એક ગામ હતું પરંતુ લોકો ત્યાં એક મોટા પરિવારની જેમ રહેતાં હતાં. અનુજની બહેનનાં લગ્ન એ જ ગામમાં થયાં હતાં. સારા અને ખરાબ સમયમાં લોકો એકબીજાની મદદ કરતાં હતાં. વડીલો લગ્નો ગોઠવતાં અને ગામના ઝઘડા ઉકેલતાં હતાં.

અનુજ હવે ખડતલ યુવાન થઈ ગયો હતો. તે ખેતરમાં સખત મહેનત કરતો અને મોટી નદીમાંથી માછલાં પકડતો. તે અને તેના મિત્રો જંગલમાંથી ફળ, મૂળ અને ઔષધીય વનસ્પતિઓ તેમજ નદીમાંથી પકડેલી માછલીઓ વગેરે લઈને નગરમાં વેચવા જતા હતા. તહેવારના સમયે અનુજ તેની ઉંમરના છોકરા-છોકરીઓ સાથે નૃત્ય કરતો અને ઢોલ વગાડતો.

કહો :

- ખેડી ગામનાં બાળકો શું-શું શીખતાં હતાં ?
- તમે તમારા વડીલો પાસેથી શું શીખો છો ?
- અનુજે ખેડીમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ શીખી. તેમાંની કઈ તેને મુંબઈમાં ઉપયોગી થઈ હશે ?
- તમે પક્ષીઓનો અવાજ રોજ સાંભળો છો ? ક્યાં ક્યાં ?
- તમે કોઈ પક્ષીના અવાજની નકલ કરી શકો છો ? નકલ કરીને બતાવો.
- તમે દરરોજ સાંભળતા હોય એવા અવાજ ક્યા છે, જે ખેડીના લોકો સાંભળતા નથી ?
- તમે મૌન અનુભવ્યું છે ? ક્યાં અને ક્યારે ?

શિક્ષક માટે : શાંતિ થઈને આસપાસના અવાજો સાંભળવાની પ્રવૃત્તિ કરાવવાથી બાળકોને શાંતિ અને મૌન વચ્ચેનો તફાવત સમજાવી શકાય છે. જ્યારે વર્ગનાં બધાં બાળકો ચૂપ થઈ જશે, ત્યારે વર્ગમાં શાંતિ થઈ જશે. પરંતુ તેઓ આસપાસના ઘણાંબધાં અવાજો સાંભળી શકશે. આમ કરવાથી શાંતિ હશે, મૌન નહિ.

હવે અમે ક્યાં જઈએ ?

167

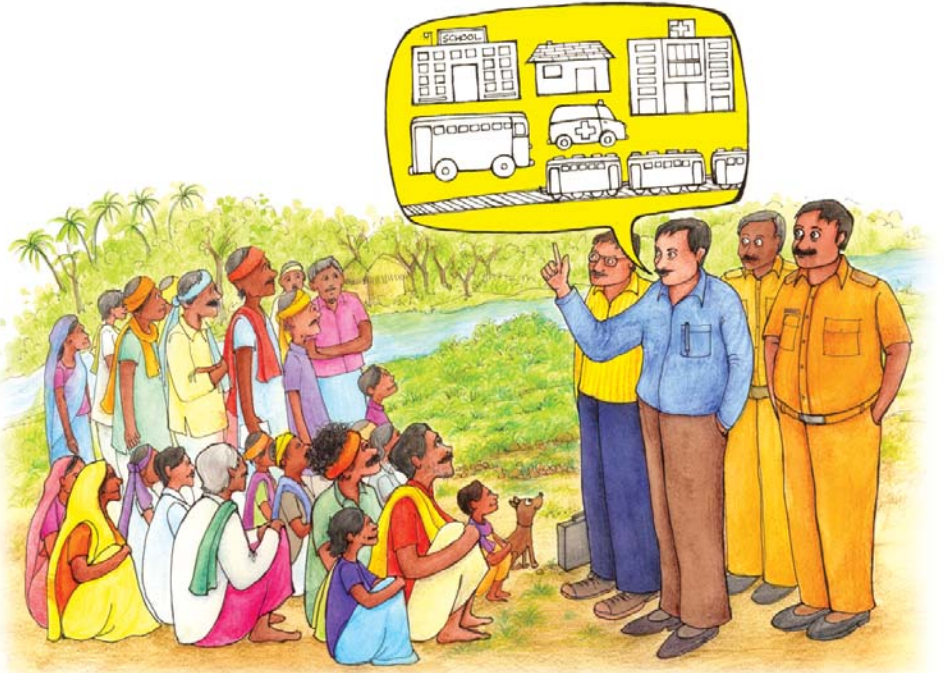
નદીની પાર

એક દિવસ ખેડી ગામના લોકોએ સાંભળ્યું કે નદી પર ખૂબ જ મોટો બંધ (dam-ડેમ) બંધાવાનો છે. આ માટે નદીનો પ્રવાહ રોકવા મોટી દીવાલ બનાવવામાં આવશે. ખેડી અને નજીકનાં ઘણાં ગામડાંઓનો વિસ્તાર પાણીની અંદર ડૂબી જશે. લોકોએ તેમનું ગામ અને જમીન, જ્યાં તેમના બાપદાદાઓ વર્ષોથી રહ્યા હતા તે છોડીને જવું પડશે.

થોડા દિવસો પછી સરકારી કર્મચારીઓએ પોલીસ સાથે ગામની મુલાકાત લેવાનું ચાલુ કર્યું. ગામનાં નાનાં છોકરાંઓએ પોલીસ પહેલીવાર જોઈ. થોડાં બાળકો તેમની પાછળ દોડવા લાગ્યાં. કેટલાંક તેમને જોઈને ડરી ગયાં અને રડવા લાગ્યાં. કર્મચારીઓએ નદી, ખેતરો, જંગલો અને ઘરોની લંબાઈ અને પહોળાઈનું માપ લીધું. તેઓએ ગામના આગેવાનો અને વડીલોની સભા બોલાવી. તેઓએ કહ્યું, “નદીકિનારા પાસેનાં ગામોને ખસેડવાં પડશે. જે લોકો પાસે ખેડીમાં જમીન છે તેઓને નદીની પેલે પાર દૂર જગ્યા આપવામાં આવશે. તેઓના માટે ત્યાં શાળા, વીજળી, હોસ્પિટલ, બસ, ટ્રેન વગેરેની વ્યવસ્થા થશે. તેઓ પાસે તે બધું હશે જે તેઓએ ખેડીમાં સ્વપ્નમાં પણ વિચાર્યું નહોતું.

અનુજનાં માતા-પિતા અને ગામના બીજા વડીલો તેમનું ગામ છોડવાથી ખુશ ન હતાં.

આ બધું સાંભળી, અનુજ પણ થોડો ગભરાઈ ગયો, પરંતુ તે ઉત્તેજિત પણ હતો. તે વિચારવા લાગ્યો કે લગ્ન પછી તે તેની પત્નીને નવા ગામના નવા ઘરમાં લઈ જશે. એવું ઘર જ્યાં તે ફક્ત એક બટન દબાવશે ને અજવાળું થશે અને નળ ખોલશે ને પાણી આવી જશે. તે શહેરમાં ફરવા અને નવી જગ્યાઓ જોવા બસમાં જઈ શકશે. જ્યારે બાળકો થશે ત્યારે તે તેઓને શાળાએ મોકલશે. તેઓ તેના જેવા અભણ નહિ રહે.

ચર્ચા કરો અને કહો :

- અનુજના ગામનાં ઘણાં લોકો તેમની જમીન અને જંગલ છોડી જવા માટે સહમત ન હતાં. કેમ? ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેમણે કેમ એ બધું છોડવું પડશે?
- ખેડીમાં અનુજના પરિવારમાં કેટલા લોકો હતાં? જ્યારે અનુજ તેના પરિવાર વિશે વિચારતો, ત્યારે કોણ કોણ તેના મનમાં આવતાં?
- તમે તમારા પરિવાર વિશે વિચારો છો તો તમારા મનમાં કોણ કોણ આવે છે?
- તમે તેવા લોકો વિશે સાંભળ્યું છે જેઓને તેમની જૂની જગ્યા છોડવી ન હતી? તેમના વિશે વાત કરો.
- તમે એવાં લોકોને જાણો છો જે ક્યારેય શાળાએ ગયાં જ નથી? તમે એવી જગ્યા વિશે પણ જાણો છો, જ્યાં શાળા જ નથી?

અનુમાન કરો :

- જ્યાં બંધ બનાવવામાં આવતો હોય, ત્યાં લોકોને કેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હશે?
- ખેડી ગામનું ચિત્ર દોરો અને અનુજના સ્વપ્નના નવા ગામનું ચિત્ર દોરો. તેમની વચ્ચેના તફાવત વિશે ચર્ચા કરો. તમારા મિત્રોએ બનાવેલાં ચિત્રો પણ જુઓ.

નવી જગ્યા

ઉનાળાની બપોર હતી. અનુજને તડકા અને ગરમ હવામાં ચક્કર આવી રહ્યા હતા. તેના પગ પાકા ડામરના રસ્તા પર દાઝી રહ્યા હતા. ત્યાં થોડો છાંયડો આપે તેવું એક પણ વૃક્ષ ન હતું. ફક્ત થોડાં ઘરો અને દુકાનો હતાં. અનુજ દવા ખરીદ્યા પછી તેના ઘરના રસ્તે જતો હતો. તેની પીઠ પર એક જૂનું ટાયર હતું.

શિક્ષક માટે : બંધના જુદાં-જુદાં પાસાંઓની બાબતો સાથે ચર્ચા કરો. તમે તમારા વિસ્તારના કે નજીકના કોઈ પણ બંધનું ઉદાહરણ લઈ શકો. બંધથી કેટલાક લોકોને ફાયદો થાય. પરંતુ કેટલાક માણસો માટે બંધ મુશ્કેલીઓ લાવે છે. આ બધી બાબતોની વર્ગખંડમાં ચર્ચા કરી શકાય.

હવે અમે ક્યાં જઈએ ?

169

આ દિવસોમાં તેણે તેનો ચૂલો આ રબરના જૂના ટાયરના નાના ટુકડાઓથી સળગાવવો પડે છે. તે ઝડપથી આગ લઈ લે છે અને બળતણનું લાકડું પણ બચી જાય છે. પરંતુ ટાયરના સળગવાથી આવતી ગંધ અને ધુમાડો ભયંકર હોય છે !

આ નવા સિંદૂરી ગામમાં તેઓએ દરેક વસ્તુ – દવાઓ, ખોરાક, શાકભાજી, બળતણનું લાકડું અને પ્રાણીઓના ખોરાક બધાં માટે પૈસા ખર્ચ કરવા પડે છે. તેઓને કેરોસીન ખરીદવું પોસાય તેમ

નથી. આ બધા માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? આ બધું વિચારતો, અનુજ ઘરે પહોંચ્યો. પતરાંનાં છાપરાંવાળું ઘર ભઠ્ઠી જેવું ગરમ થઈ ગયું હતું. અનુજની પત્નીને ખૂબ તાવ હતો. તેની દીકરી જિયા તેના ભાઈ કૌશલને તેના ખોળામાં સુવડાવતી હતી. તેઓ પાસે ઘરમાં કોઈ વડીલ હતું નહિ. અનુજના માતાપિતા

ખેડી ગામ છોડવા વિશે એટલાં દુઃખી હતાં કે તેઓ અહીં આવતાં પહેલાં જ મરી ગયાં.

સિંદૂરીમાં ફક્ત આઠ-દસ પરિવારો જ હતા, જેમને તે પોતાના કહી શકે, જેઓ તેના જૂના ગામના હતા. આખું ગામ છૂટુંછવાયું થઈ ગયું હતું અને લોકોને જ્યાં જગ્યા આપવામાં આવી તેઓ ત્યાં જતા રહ્યા.

આ ગામ અનુજના સ્વપ્નના ગામ જેવું ન હતું. ત્યાં વીજળી તો હતી પરંતુ દિવસમાં થોડો સમય જ રહેતી અને પછી વીજળીનું બિલ પણ ચૂકવવું પડતું. ત્યાં નળ તો હતા, પરંતુ પાણી મળતું નહિ !

આ ગામમાં અનુજને પતરાંનાં છાપરાંવાળી એક જ રૂમ મળી હતી. તેમાં પ્રાણીઓને રાખવાની જગ્યા ન હતી. તેને જમીનનો નાનો ટુકડો પણ મળ્યો હતો. પરંતુ તે ખેતીલાયક ન હતો. તે ખડકો અને પથ્થરોથી ભરેલો હતો. છતાં અનુજ અને તેનો પરિવાર સખત મહેનત કરતા હતા. પરંતુ તેઓ ખેતરમાં વધુ ઉગાડી શકતા ન હતા અને બિયારણ અને ખાતર લાવવાના પણ પૂરતા પૈસા ભેગા કરી શકતા ન હતા. ખેડીમાં લોકો વારંવાર બીમાર થતા ન હતા. જો કોઈ બીમાર પડે તો ત્યાં ઘણા એવા

હતા કે જેઓ જાણતા હતા કે કયા છોડમાંથી દવા બનાવી કેવી રીતે ઈલાજ થાય. લોકો આ દવા લીધા પછી રાહત અનુભવતા હતા. અહીં સિંદૂરીમાં હોસ્પિટલ તો છે, પરંતુ ડોક્ટર મળવા ખૂબ મુશ્કેલ છે અને પૂરતી દવાઓ પણ નથી.

અહીં શાળા તો હતી, પરંતુ ત્યાંના શિક્ષકો ખેડી ગામનાં બાળકોની સંભાળ રાખતા નથી. આ બાળકો નવી ભાષામાં ભણવામાં મુશ્કેલી અનુભવતાં. સિંદૂરી ગામના લોકો ખેડી ગામમાંથી આવેલા નવા લોકોનું સ્વાગત કરતા ન હતા. તેમની ભાષા અને રહેણીકરણી જુદાં હતાં. તેઓ ખેડીથી આવેલા લોકોને ‘વણનોતર્યા મહેમાન’ કહી એમની મજાક ઉડાવતા હતા. જે સ્વપ્ન તેણે જોયું હતું તેમાંનું કંઈ પણ સાચું ન હતું !

લખો :

- શું સિંદૂરી ગામ અનુજના સ્વપ્નના ગામ જેવું હતું ?
- તેને સિંદૂરી અને તેનાં સ્વપ્નનાં ગામ વચ્ચે શું તફાવત જોવા મળ્યો ?
- તમે ક્યારેય કોઈના ઘરે ‘વણનોતર્યા મહેમાન’ની જેમ ગયા છો ? તમને કેવું લાગ્યું ?
- જ્યારે તમારા ઘરે થોડા દિવસો માટે મહેમાન આવે છે ત્યારે તમારો પરિવાર શું કરે છે ?

થોડાં વર્ષો પછી

અનુજ સિંદૂરીમાં થોડાં વર્ષ રહ્યો. તેનાં બાળકો પણ મોટાં થઈ ગયાં. પરંતુ અનુજનું દિલ અહીં સિંદૂરીમાં ન હતું. તે હજી પણ તેના જૂના ખેડી ગામને યાદ કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ ત્યાં હવે ખેડી ન હતું. ત્યાં મોટો બંધ હતો તથા ખેડી અને તેની આજુબાજુ પાણીથી ભરેલું મોટું તળાવ હતું. અનુજે વિચાર્યું, “જો આપણે ‘વણનોતર્યા મહેમાન’ કહેવાતાં હોઈએ, તો આપણે બીજી કોઈ જગ્યાએ જતાં રહીએ જ્યાં આપણાં સ્વપ્ન સાકાર થાય!” અનુજે તેની જમીન અને પશુઓ વેચી દીધાં અને મુંબઈ આવી ગયો. અહીં તેણે તેના પરિવાર સાથે નવું જીવન ચાલુ કર્યું. તેનું ફક્ત એક જ સ્વપ્ન હતું કે તેનાં બાળકોને શાળાએ મોકલવાં, તેમને સારું ભવિષ્ય, સારું જીવન આપવું.

હવે અમે ક્યાં જઈએ ?

અહીં પણ બાબતો સરળ ન
હતી. પરંતુ તેને આશા હતી બધું
સારું થશે.

અનુજે તેના એક રૂમના
ઝૂંપડાના સમારકામ માટે
પૈસા બચાવવાનું ચાલુ કર્યું.
તેનાં સગાંવહાલાં તેને
કહેતા કે, “આના પર પૈસા
બરબાદ ન કર. કોને ખબર,
આપણે અહીંથી પણ ખસવું
પડે. મુંબઈમાં આપણા જેવા
બહારના લોકો માટે કોઈ જગ્યા નથી.”

અનુજ ડરેલો અને ચિંતામાં હતો. તે વિચારતો, અમે સિંદૂરી માટે ખેડી છોડ્યું, પછી અમે સિંદૂરી
છોડી મુંબઈ આવ્યા. જો અમારે અહીંથી પણ ખસવું પડશે તો અમે ક્યાં જઈશું ? આટલા મોટા શહેરમાં,
મારા પરિવારને રહેવા માટે નાનીસરખી જગ્યા પણ નથી !!

વિચારો :

- અનુજભાઈ જ્યારે મુંબઈ જતા હતા ત્યારે શું વિચાર્યું હતું ? મુંબઈ વિશે તેમણે જે
કલ્પના કરી હતી, શું મુંબઈ તેવું હતું ?
- તમારા વિચારે અનુજભાઈનાં બાળકો મુંબઈમાં કેવા પ્રકારની શાળામાં જતાં હશે ?

શિક્ષક માટે : બાળકો સાથે લોકોને ‘વિસ્થાપિત કરવા’ (displaced-ડિસ્પ્લેસડ) એટલે કે
અન્ય સ્થળ પર ખસેડવા અને ‘બદલી કરવી’(transfer-ટ્રાન્સફર)- આ બંને પરિસ્થિતિમાં
શું તફાવત છે, તેની ચર્ચા કરો. બંને પરિસ્થિતિમાં જુદાં-જુદાં પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે છે.
વિકાસના નામે બંધ, પુલ, હાઈવે, ફેક્ટરીઓ જેવા કેટલા મોટા પ્રોજેક્ટ્સ હાથ ધરવામાં આવે
છે. પરંતુ શું આ બધાથી દરેકને લાભ થાય છે ? આ જીવંત સમસ્યાની સમાચારપત્રના
અહેવાલ અને વાદ-વિવાદો સંબંધિત ચર્ચા કરો.

શોધી કાઢો અને લખો :

- તમે એવા કોઈ પરિવારને જાણો છો કે જેઓ તેમની જગ્યાએથી તમારા ગામ કે શહેરમાં રહેવા આવ્યા હોય ? તેઓની સાથે વાત કરો અને શોધો :
 - તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે ? તેઓને અહીં શા માટે આવવું પડ્યું છે ?
 - તેઓ ત્યાં કેવા પ્રકારની જગ્યામાં રહેતા હતા ? આ નવી જગ્યા જૂની જગ્યાની સરખામણીમાં તેઓને કેવી લાગી ?
 - શું તેમની ભાષા અને રહેણીકરણી અહીંના લોકો કરતાં જુદી છે ? કઈ રીતે ?
 - તેમની ભાષાના થોડા શબ્દો શીખો અને તમારી નોટબુકમાં લખો.
 - જે તમે ન બનાવી શકતા હોય એવી કોઈ વસ્તુ બનાવવાનું તેઓ જાણે છે ? જો હા, તો શું ?
- તમે ક્યારેય શહેરની ઝૂંપડપટ્ટી ખસેડાઈ હોય એવું વાંચ્યું કે સાંભળ્યું છે ? આ વિશે તમને કેવું લાગ્યું ?
- લોકોને તેમની નોકરીમાં બદલી મળે ત્યારે પણ તેઓ એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જાય છે. સ્થળાંતર પછી તેઓને કેવું લાગે છે ?

ચર્ચા :

- કેટલાંક લોકો કહે છે કે - “શહેરના લોકો કચરો પેદા કરતાં નથી. શહેરો ઝૂંપડપટ્ટી (slum-સ્લમ)ના કારણે ગંદાં છે.” તમને આ વિશે કેવું લાગે છે ? તમારા વર્ગમાં ચર્ચા કરો.

આપણે શું શીખ્યાં

- અનુજના પરિવારની જેમ હજારો પરિવાર મોટાં શહેરોમાં અનેક કારણોથી રહેવા આવે છે. શું તમે વિચારો છો તેમનું જીવન પહેલાં તે રહેતા હતા તેના કરતાં સારું થઈ શકે છે ? તેઓને મોટાં શહેરોમાં કેવું લાગતું હશે ? કલ્પના કરો.

હવે અમે ક્યાં જઈએ ?

173

